

З історії німецької діаспори в Харкові у ХІХ столітті: професор
Харківського університету Василь Карлович Надлер (1840-1894)

Лиман С. І.

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 2. – Харків: Майдан, 1999. – С. 131-144.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОЇ ДІАСПОРИ В ХАРКОВІ У ХІХ СТОЛІТТІ: ПРОФЕСОР ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВАСИЛЬ КАРЛОВИЧ НАДЛЕР (1840—1894)

Німецька колонізація земель, які входили до складу сучасної України, сягає своїми коріннями углиб середньовіччя. Ще з XI ст. у Києві й інших містах Південно-Західної Русі з'явилися перші невеликі колонії німецьких купців. Спустошення, спричинені у середині XIII ст. монголо-татарами, змусили галицько-волинських князів сприяти переселенню німців до свого князівства. Така політика повинна була поживити ремесло і торгівлю в розорених війною містах. Загарбання українських земель Литвою і Польщею лише прискорило цей процес. При цьому німці спочатку осідали головним чином у Карпатському регіоні й частково на Правобережжі¹.

Приєднання України до Росії сприяло подальшому просуванню німецьких колоністів у південному і східному напрямках. Маніфести Катерини II (1763) і Олександра I (1804) надавали їм значні пільги не лише у малолюдних причорноморських степах, але і в деяких місцевостях Чернігівщини. Звідси невеликі групи німецьких переселенців потрапляли і в інші регіони південних губерній країни.

Серед тих міст Російської імперії, в яких склалися впливові німецькі общини, далеко не останнє місце займав Харків. Історія німецької діаспори міста має чимало спільних рис з історією німецької діаспори в загальноімперському масштабі, а XIX століття стало для харківських німців найбільш визначним.

В своїй праці «История города Харькова за 250 лет его существования» Д. І. Багалій та Д. П. Міллер досить точно визначили роль харківських німців, назвавши їх «культуртрегерами», тобто «носіями культури». За даними цих авторів, німцями були власник першого харківського театру, власники престижних пансіонів, перші аптекарі, книготорговці, лікарі, вчителі, професори². У цьому списку «куль-

туртрегерів» харківсько-німецька професура варта особливої уваги. Її діяльність почалася у 1805 р., коли стараннями В. Н. Каразіна Харків поповнив короткий список російських університетських міст. Відкриття університету повинно було перетворити Харків у своєрідну Мекку не лише для допитливої молоді Півдня імперії, але і для закордонних, головним чином німецьких, професорів. Так, за даними О. П. Рославського-Петровського, серед професорсько-викладацького складу Харківського університету в 1805 р. іноземців (в основному німців) було удвічі більше, ніж росіян. І лише у 1814 р. їх кількість зрівнялася (16 і 16)³. Підрахунки Д. І. Багалія і Д. П. Міллера дещо уточнюють статистику, запропоновану О. П. Рославським-Петровським. На їх думку, «з 47 викладачів Харківського університету за перше десятиріччя іноземців було 29; найбільше дала Німеччина (18 душ)»⁴.

Причина такого напливу іноземних професорів крилася у відносно слабкому розвитку тодішньої вітчизняної науки і досить високому жалуванні, яким російський уряд оплачував їхню європейську ученість. Так, у перші роки існування Харківського університету жалування ординарного професора складало досить велику на ті часи суму — 2000 карбованців на рік. А декан, посада якого, за виразом німецького ученого Х. Роммеля, була «яблуком розбрату для моїх товаришів», одержував цілих 300 карбованців на місяць⁵. Це була достатня підстава, щоб на деякий час попрощатися зі звичним виглядом Баварських Альп, померанських дюн, рейнських виноградників і вирушити на протилежний кінець Європи, дорожні пейзажі якої не завжди радували прискіпливе німецьке око.

Зрозуміло, до Росії на цю «ловлю щастя і чинів» їхали не завжди найкращі представники ученого світу, як свого часу під прапори царя Петра стікалося не найблискучіше західноєвропейське офіцерство. Серед цих мандрівних лицарів науки зустрічалися і ті, хто відверто принижував своєю псевдоученістю стіни колишньої *alma mater*. Ректорські афери з незаконним продажем вина, хабарі за іспити — по 10 карбованців за «дуже добре» плюс ще 10 карбованців за «чудово»⁶, — ось далеко не повний перелік навколонукових «подвигів» деяких закордонних візитерів. А втім, заради справедливості слід сказати, що подібні звички часто набувалися іноземцями вже тут, а не завозили-

ся сюди у великих, що тріщали від книг, саквояжах. Ці стійкі звичай місцевого життя відверто шокували, наприклад, уже згадуваного німецького професора Х. Роммеля. Він був одним із тих, чийм мріям про розвиток місцевої науки харківські реалії швидко підписали смертний вирок. Х. Роммель залишав місто відверто ображеним, і ця образа, що стала багаторічною тюремницею його душі, примусила його видати на схилі віку спогади. Відгуки Х. Роммеля про харківські порядки викличуть згодом хвилю обурення в місцевій пресі, однак напевно чи всі вони були упереджені. «Можна скласти для себе поняття про заздрість та недоброзичливість, — писав він, — з яким чинолюбиве, не терпляче вчення, туземне дворянство переслідувало професорів, особливо іноземних, наперекір благим намірам уряду»⁷. Що стосується місцевих університетських колег, то Х. Роммель відзначав, наприклад, що «повсякчасною їхньою тактикою було — виставити необережного — вільнодумцем, ворогом порядку і уряду»⁸.

Одним з реальних проявів такої політики стосовно вільномислячих німців стало вигнання у 1816 р. з Харківського університету професора філософії І. Шада. Свого часу, ще у 1804 р., він прибув до Харкова з Йенського університету за рекомендацією самого І. В. Гете і, за словами Д. І. Багалія, що присвятив цьому інциденту окремий нарис, він «цілою головою стояв вище за своїх товаришів-професорів»⁹. Офіційно І. Шад був вигнаний за атеїзм, але на ділі йому напевно чи «показали б дорогу» з Харкова, якби не запеклі сутички «партій», які постійно відбувалися у тодішній університетській корпорації. Хоча Д. І. Багалій і запевняв своїх читачів у тому, що у Раді Харківського університету «намітилися дві групи, які знаходилися між собою в таємному, а інколи і в явному антагонізмі, — російська партія і іноземці»¹⁰, суперечності французів і німців часто виходили на перший план. У вигнанні І. Шада, наприклад, головну роль відіграв француз А. А. Дегуров (А. дю Гур). Раніше він і сам ставав жертвою доносів з боку колег-іноземців, і тепер відважився зробити подібною жертвою німецького професора. «Доноси в колегії професорській були на той час звичайним явищем»¹¹, — утішав своїх читачів добре обізнаний з історією А. А. Дегурова А. С. Лебедев, проте, ненормальність подібного способу співіснування була більш ніж очевидна.

Той факт, що епістолярний жанр підкорявся частіше донощикам, ніж ученим, постійно сварив між собою усю харківську професуру. Не випадково, що якимось на Раді І. Шад зі сміливістю, яка лише частково пояснювалася його міцною дружбою із зеленим змієм, кинув в обличчя ворожих йому колег: «Ви усі холопи!»¹² І. Шада згодом примусили покинути країну, Х. Роммель зробив це за власною волею, але багато хто з їхніх земляків залишалися у Харкові, пускали тут корені, значно збільшуючи чисельність німецької общини. Якщо у 1804 р., напередодні відкриття університету, у Харкові проживало усього 200 німців, то у 1830 р. — уже 500 з 20000 жителів, у 1866 р. — 1179 з 59973, у 1877 р. — 1690 з 83507, у 1897 р. — 2353 з 173089¹³. Німці на протязі усього ХІХ ст. зберігали у Харкові роль тих самих «культуртрегерів», про які писали Д. І. Багалій і Д. П. Міллер, а діяльність багатьох з них, як і раніше, була тісно пов'язана з Харківським університетом.

Одним із найшасливіших харківських німців ХІХ століття був історик Василь Карлович Надлер (1840—1894). Його діяльність залишила в історії університету досить помітний слід, а значна частина його наукової спадщини зберігає свою актуальність і нині.

В. К. Надлер народився у Харкові, в сім'ї провізора, керуючого аптекою. Дослівний переклад його прізвища дає нам уяву про очевидно не наукові заняття його предків (Nadler — «голочник, шпильник»). В дитячі роки майбутній учений виховувався у приватному пансіоні Цобеля. У 1857 р. він вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. Великий вплив на формування наукового світогляду молодого студента мав його відомий учитель, професор загальної історії М. Н. Петров. Саме тоді розпочалося їхнє багаторічне наукове співробітництво. Багато років по тому В. К. Надлер візьме найактивнішу участь у посмертному виданні I, II і IV томів «Лекцій з всесвітньої історії» М. Н. Петрова і забезпечить їх численними коментарями і доповненнями¹⁴.

Після закінчення у 1862 р. Харківського університету, В. К. Надлер написав обов'язковий кандидатський твір «Сербський народ і його доля під владою турків до початку національного руху в перші роки ХІХ століття». У 1864 р. при Петербурзькому університеті В. К. Надлер витримав іспит на ступінь магістра загальної історії. Там же він

захистив підготовлену у Харкові магістерську дисертацію «Причини і перші прояви опозиції католицизму в Чехії і Західній Європі у кінці XIV — на початку XV ст.». Успішний захист дозволив В. К. Надлеру отримати посаду доцента загальної історії в Харківському університеті.

Проте перші кроки факультетського обранця були пов'язані з низкою труднощів, причому не зовсім наукового характеру. При затвердженні кандидатури В. К. Надлера в Раді університету розгорілися суперечки, які сповна відбивали нескінченну боротьбу невмираючих академічних «партій». Лише підтримка професора-слависта П. О. Лавровського допомогла початкуючому ученому подолати протидію з боку професора міжнародного права Д. І. Каченовського. Певно, у П. О. Лавровського не було жодних сумнівів у тому, що в галузі середньовічної історії В. К. Надлер подавав безсумнівні надії.

Майбутнє показало, що П. О. Лавровський виявився більш передбачливим, ніж його колега по університетській Раді. Коли минуло всього три роки, В. К. Надлер захистив докторську дисертацію «Адальберт Бременський — правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV». Новоспеченому доктору загальної історії було на ту пору усього 27 років. У наступному 1868 р. він стає екстраординарним, рік по тому — ординарним, а у 1890 р. — заслуженим професором¹⁵.

Основний курс, який читав В. К. Надлер у стінах Харківського університету, — історія середніх віків. Про його неабиякі педагогічні здібності збереглося зразу декілька свідoctв. «Лектор він був прекрасний, — писав про В. К. Надлера його учень і колега, відомий історик античності В. П. Бузескул, — маючи чудову пам'ять і рідкісний дар висловлювання, він ніколи не записував своїх лекцій і читав напам'ять, не маючи навіть конспекту... Виписки він не робив: його величезна пам'ять утримувала все суттєве і необхідне»¹⁶. Солідарний з В. П. Бузескулом і інший учень В. К. Надлера, талановитий медієвіст і майбутній керівник фракції правих у III Державній думі А. С. Вязігін: «В основу свого викладання він завжди клав вивчення першоджерела і турбувався не стільки про свою ученість, скільки про наочність викладання і цілісність враження... Його звороти й вирази запам'ятовують і засвоюють, і самому писати «надлерівським складом» для багатьох було заповітною мрією»¹⁷.

Поряд з успіхами в галузі наукових досліджень і педагогічної діяльності швидко зростали й адміністративні успіхи В. К. Надлера. З 1869 по 1875 р. він був секретарем, а з 1875 по 1891 р. — незмінним деканом історико-філологічного факультету Харківського університету. Згадаємо в дужках і про те, що В. К. Надлер очолював історико-філологічний факультет і у Новоросійському (Одеському) університеті, до якого перейшов у 1891 р. У 1893 р. він виконував обов'язки ректора цього університету¹⁸.

Ці адміністративні обов'язки, звичайно, позначилися на інтенсивності творчості В. К. Надлера, але не надто заважали йому. Один лише перелік праць ученого дає повну уяву про те, наскільки різнобічні були його наукові інтереси. Вони охоплювали слов'янське, західноєвропейське, візантійське, арабське середньовіччя, історіографію, нову історію, історію Росії. Між іншим, вітчизняній історичній науці В. К. Надлер відомий лише як історик-славіст, а про його внесок до медієвістики судять виключно за магістерську дисертацію.

Ця магістерська дисертація («Причини і перші прояви опозиції католицизму в Чехії і Західній Європі у кінці XIV — на початку XV ст.») є найпершою з виданих праць ученого. І до В. К. Надлера проблема гуситського руху привертала увагу вітчизняних істориків. До їх числа належали, наприклад, Є. Новиков, що вбачав у цьому русі релігійну боротьбу «між прихильниками Риму і захисниками грекослов'янських легенд»¹⁹, і О. Гільфердінг, який приписував чехам наміри «не тільки повернутися у лоно православ'я, але і створити слов'янську федерацію»²⁰. Уразливість подібних тверджень цілком очевидна, і заслугою В. К. Надлера є те, що йому вдалося поставити питання про причини гуситського руху ширше, ніж це вдавалося його попередникам. Він зумів зобразити опір католицизму в Чехії як складовий елемент загальноєвропейської релігійної опозиції. Підкреслюючи його не лише конфесійний, але і антинімецький характер²¹, В. К. Надлер вважав німецьку колонізацію справжнім національним лихом для чехів. Саме ця теза викликала найбільш рішуче заперечення О. М. Пипіна, який гадав, що «онімечення Чехії було добровільною справою з боку чехів, а не воєнним насильством, в якому нація ще могла б мати своє виправдання»²².

В. К. Надлер дав на сторінках свого твору досить докладну характеристику ересей у різних країнах. Безперечним достоїнством роботи стала і та докладність, з якою він висвітлив діяльність чеських попередників Я. Гуса. Зокрема, автор максимально повно охарактеризував усі відомі твори Матвея з Янова.

Значне місце в монографії В. К. Надлера займало детальне порівняння учень Д. Уїкліфа і Я. Гуса і з'ясування ступеня впливу англійського реформатора церкви на гуситський рух. Справедливо визначивши цей вплив, як другорядний момент у гуситському русі²³, В. К. Надлер все ж не зумів указати на низку інших причин — соціальних, економічних, політичних, що поряд з релігійними і національними викликали цей рух. Саме ця обставина і давала привід вітчизняним історикам відносити В. К. Надлера-славіста до слов'янофілів²⁴.

Іншою великою темою, що привернула увагу харківського ученого, була історія Німеччини епохи боротьби за інвеституру. Їй була присвячена докторська дисертація «Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV». При написанні цієї праці, яка отримала позитивні відгуки критики²⁵, В. К. Надлер використав досить широке коло джерел, але основним стала хроніка біографа Адальберта — Адама Бременського.

Завдання В. К. Надлера полягало не у викладенні біографії Адальберта, а у самостійному дослідженні того періоду історії Німеччини, коли бременський єпископ був її фактичним правителем. Це завдання йому цілком вдалося. Харківський учений змалював докладну панораму внутрішньонімецьких відносин, пов'язуючи поступовий занепад Германської імперії в першу чергу із зростанням сепаратизму князів²⁶. На цьому фоні він контрастно змальовує Адальберта Бременського, в якому вбачає рішучого прибічника єдиної імперії, запеклого противника князівського багатовладдя, головного суперника панських зазіхань на світську владу. У зв'язку з цим, падіння бременського єпископа учений вважав «глибоким приниженням монархії, блискучим торжеством аристократичного територіального начала»²⁷.

Один з головних висновків В. К. Надлера — висновок про безкисливе служіння Адальберта імперії — викликав деякий сумнів його рецензента М. Н. Петрова, який вважав, що у своїй діяльності бре-

менський єпископ керувався єдиним наміром — «зміцнення і піднесення власної митрополії»²⁸. Згодом точка зору В. К. Надлера на характер діяльності Адальберта стане в історичній літературі переважаною. Про це, зокрема, свідчать оцінки правління бременського єпископа у працях Г. Вебера²⁹ і Д. Іловайського³⁰. Разом з тим, видатний германознавець останніх десятиліть М. Ф. Колесницький ніскільки не вирізняв Адальберта з числа інших регентів малолітнього Генріха IV, що зміцнювали свою владу й привласнювали імперські землі³¹.

Медієвістика займала основне місце у перший період наукової діяльності В. К. Надлера. У своїх публікаціях він постає перед нами не тільки як вдумливий дослідник, але і як талановитий популяризатор історії³². Критикуючи закордонних і вітчизняних медієвістів за те, що у своїй творчості вони обмежуються висвітленням історії лише західноєвропейських народів, В. К. Надлер присвячував свої праці візантійському й арабському середньовіччю. Серед інших недоліків сучасної йому історіографії він ще на зорі своєї наукової діяльності визначав повну перевагу політичної історії, слабке висвітлення явищ суспільного життя, недооцінку авторами економіки, торгівлі, матеріального побуту³³. Ці концептуальні висновки не були фразою, випадково кинutoю ним в розпалі полеміки. Подібний підхід знаходив своє відображення і в курсах його лекцій. І хоча, наприклад, у «Огляді викладання предметів на 1887/1888 навч. рік» зазначалося, що свій курс з історії середніх віків В. К. Надлер буде читати за посібниками Ф. Шлоссера і Г. Вебера — кращими на той час — порівняння основних положень надлерівських лекцій з означеними вище посібниками не дозволяє говорити про істотні запозичення харківського ученого. Більше того, в багатьох висновках він йшов набагато далі від своїх колег. У цих висновках виразно відчувається вплив нової позитивістської методології і однієї з головних її ідей — ідеї багатофакторності історичного розвитку. Так, наприклад, торкаючись причин катастрофи Західної Римської імперії, В. К. Надлер відмічав: «Імперія не могла бути зруйнована варварами. Серед джерел її падіння на першому плані стоять причини економічні»³⁴. Позитивістська теза про еволюційний шлях розвитку суспільства зустрічається на сторінках його

лекцій неодноразово. «Не може бути і мови, — заявляв учений, — про зруйнування старої імперії, а лише про поступове її просякання новими елементами і про поступову метаморфозу елементів старих»³⁵.

Такий підхід сповна пояснює періодизацію історії середніх віків, запропоновану В. К. Надлером. На його думку, власне середньовіччя охоплює 800 років, з 500 до 1300 рр. «Історія не знає раптових і різких переходів, — зазначав учений, — усе відбувається поступово»³⁶. У зв'язку з цим, час з I по V ст. зображувався ним як перехідна епоха від стародавнього світу до середніх віків, а з XIV ст. «починається вже занепад середньовічних ідей»³⁷. Проте у трактуванні В. К. Надлером феодалізму, як суто германського явища, що виникло не в результаті синтезу староримських і нових варварських відносин, а заснованого на системі особистих зв'язків, притаманних виключно завоювникам, помітний сильний вплив німецького дослідника Г. Л. Маурера, який був переконаним германістом у питанні про характер західноєвропейського феодалізму.

Передовими ідеями пронизаний і спецкурс В. К. Надлера з історії хрестових походів. Відкинувши застарілі концепції Мішо і Вількена, які зображували ці походи як суто релігійні заходи, харківський учений виділив цілий комплекс причин, що їх викликали. Серед них він особливо підкреслював соціально-політичні зміни, які сталися в самому західноєвропейському суспільстві. Головним же ініціатором хрестових походів В. К. Надлер справедливо вважав не Петра Ам'єнського, а римського папу Урбана II³⁸. Такий підхід зближував В. К. Надлера з новітніми на той час трактовками німецького дослідника Г. Зібеля. Висновки В. К. Надлера про причини і характер хрестових походів не суперечать і висновкам вітчизняних дослідників останніх десятиліть³⁹.

Критичний підхід В. К. Надлера до суті явищ, які він вивчав, виявився в усій його багатогранній творчості. «Неправда, якою б красивою вона не була, ніколи не може принести дійсної, справжньої користі, — писав він. — Історія, очищена від міфів і вигадок, буде мати незрівнянно більше освітнє, моральне значення, ніж та химерна суміш істини й неправди, яку ми знаходимо у наших найбільш поширених картинах»⁴⁰. «Істина — ось мета і кінець історичного знання!» — підкреслював він⁴¹.

В. К. Надлер зрадив своєму критичному методу лише раз. У 80-і роки він видав офіційну п'ятитомну працю «Імператор Олександр I і його ідея Священного Союзу». Ця праця викликала зливу критики за явну тенденційність і перекручення фактів. («Історичним вінегретом» назвав, наприклад, цю працю П. М. Мілюков⁴². Натомість зовсім інакше поставилася до появи такого твору августійша імператорська фамілія. Як видно з архівного «Формулярного списку про службу», «Государ Імператор (Олександр III. — С. Л.) у 1886 р. прийняв екземпляр другого тому «Імператор Олександр I і його ідея Священного Союзу» і «...зблагволив дякувати йому (В. К. Надлеру. — С. Л.) за піднесення названого видання»⁴³. Таким же чином відповіли на «піднесення» харківського професора імператриця Марія Федорівна і спадкоємець — майбутній імператор Микола II.

Зазначений епізод досить красномовно характеризує суспільно-політичні погляди В. К. Надлера. Виконувати важливі адміністративні обов'язки і на протязі майже двох десятків років залишатися на посту декана міг на той час лише той, хто не викликав у міністерства освіти жодного сумніву щодо політичної благонадійності. В. К. Надлер завжди належав до консервативного крила харківської професури і був стільки ж палким, скільки й щирим захисником самодержавства.

Політична кон'юнктура, що змінилася після царевбивства 1881 р., не могла захопити В. К. Надлера зненацька. Разом з убієнним імператором Росія ховала тоді і конституційні надії, але якщо перші похорони відверто засмучували дійсного статського радника В. К. Надлера, то другі напевно радували його. Не випадково, що в праці «Метерніх і європейська реакція», яка вийшла у 1882 р., він писав: «Привабливість лібералізму усунулася повсюди з тих пір, як виявився його нерозривний зв'язок з пануванням капіталу, з експлуатацією мас... Свобода необхідна для кожного народу, але свобода дійсна, а не паперово-конституційна. Необхідно, щоб вільні інституції створювалися самим історичним життям народу, щоб вони виростили на народному ґрунті, як виростили вони в Англії»⁴⁴.

Суспільно-політичні погляди В. К. Надлера і ті адміністративні обов'язки, які він виконував, неминуче привели його до гострих

зіткнень з факультетськими колегами. Непримиреним ворогом В. К. Надлера був, наприклад, видатний російсько-болгарський славіст М. С. Дринов, який очолював тоді в Харківському університеті кафедру слов'янської філології. І без того напружені взаємини двох професорів остаточно зіпсувалися після появи у місцевій пресі статті В. К. Надлера «Остання фаза східного питання». У ній автор надзвичайно негативно поставився до національно-визвольного руху болгарського народу. М. С. Дринов, будучи одним із лідерів цього руху, не затримався з відповіддю. Результатом стала жвава газетна перепалка. Зіткнення двох маститих учених, очевидно, сильно розгойдувало палубу факультетського корабля. І, мабуть, у цьому, а зовсім не в «особистих утратах»⁴⁵, треба шукати відповідь на питання — чому у січні 1891 р. заслужений ординарний професор В. К. Надлер був переміщений на посаду декана до Новоросійського (Одеського) університету.

В останній, одеський період свого життя В. К. Надлер відійшов від науки і цілком присвятив себе адміністративній і педагогічній діяльності. На той час він був уже досить багатою людиною. Імперія уміла цінувати освічених людей: у грудні 1892 р. 52-річному В. К. Надлеру була призначена пенсія у розмірі окладу. Тепер він отримував 4200 крб. на рік (3000 крб. пенсії і 1200 крб. за читання лекцій)⁴⁶. Цих грошей професору царської епохи цілком вистачало, щоб утримувати будинок по вул. Торговій, 22, дружину і п'ятьох дітей, одна з яких — Наталя — страждала невиліковною хворобою. Смерть В. К. Надлера, що настала 31 березня 1894 р., не залишила без достатку членів його великої сім'ї. Педантичні чиновники імперії передали половину його пенсії вдові, а дві третини другої половини — дітям, з яких лише один був на той час неповнолітнім⁴⁷.

В. К. Надлер був похований 2 квітня 1894 р., в суботу, на православному Старому кладовищі Одеси. Подібно до багатьох німецьких «культуртрегерів» він немало зробив для науки тієї країни, підданям якої був. Його праці з середньовічної і нової історії не втратили своєї актуальності і зараз, а представлений вище аналіз цих праць з повним правом дозволяє говорити про те, що В. К. Надлер дотримувався найпередовішої методології того часу — методології позитивізму.

Література:

1. *Кулінич І. М.* Німецькі колонії на Україні: 60-ті роки XVIII ст. — 1917 // Український історичний журнал. 1990. — № 9; Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ. 1993. — № 1—2.
2. *Багалеї Д. І.*, Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655—1905): В 2 т. —Х., 1993. Т.2. —С.140.
3. *Рославский-Петровский А. П.* Об ученой деятельности Харьковского университета в первое десятилетие его существования // Журн. мин-ва нар. просвещения. 1855. — № 7. —С.6.
4. *Багалеї Д. І.*, Миллер Д. П. История города Харькова... —С. 579.
5. *Роммель Х.* Пять лет из истории Харьковского университета... —С.57.
6. *Костомаров Н. И.* Литературное наследие. —СПб., 1890. —С.26.
7. *Роммель Х.* Пять лет из истории Харьковского университета... —С.52.
8. *Там же.* —С.60.
9. *Багалеї Д. І.* Удаление профессора И. Е. Шада из Харьковского университета. —Х., 1899. —С.71.
10. *Багалеї Д. І.* Опыт истории Харьковского университета (По неизданным материалам). —Х., 1904. —Т.2. —С.377.
11. *Лебедев А.* Антон Антонович Дегуров. Биографический очерк // Вестник Европы. 1876. — № 3. —С.139.
12. *Роммель Х.* Пять лет из истории Харьковского университета... —С.65.
13. *Багалеї Д. І.*, Миллер Д. П. История города Харькова... —С. 140—141; Рейнгард Ф. О. Харьков 20-х и 30-х годов // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к Харьковскому календарю на 1887 г. —Х., 1887. —С.17.
14. *Бузескул В. П.* Некролог В. К. Надлера // Харьковские губернские ведомости. 1894. — № 86; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). Х., 1908. —С.307; Славяноведение в дореволюционной России (Библиографический словарь). М., 1979. —С.247.

15. *Государственный архив Одесской области. Ф.45. Оп.8 (1894).* Ед. хр. 16. Л.65—66.
16. *Бузескул В. П.* Некролог В. К. Надлера // Харьковские губернские ведомости. —1894. —№ 86;
17. *Вязигин А. С.* Воспоминания о В. К. Надлере // Харьковские губернские ведомости. —1894. —№ 86.
18. *Государственный архив Одесской области. Ф.45. Оп.8 (1894).* Ед. хр. 16. Л.73.
19. *Новиков Е.* Гус и Лютер. —М., 1959. —Ч.1. —С.1.
20. *Гильфердинг А.* Собрание сочинений. —СПб., 1868. —Т.1. —С.347.
21. *Надлер В. К.* Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV — начале XV вв. —Х., 1864. —С.145.
22. *Пытин А. Н.* [Рецензия] // Современник. 1864. —Т.103. —№ 7. —Рец. на кн.: Надлер В. К. Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV — начале XV вв. —Х., 1864.
23. *Надлер В. К.* Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV — начале XV вв. —Х., 1864. —С.225.
24. *Лантева Л. П.* Русская историография гуситского движения. —М., 1978. —С.68.
25. *Петров М. Н.* [Рецензия] // Журн. мин-ва нар. просвещения. —Ч.136. —Рец. на кн.: Надлер В. К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. —Х., 1867.
26. *Надлер В. К.* Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. —Х., 1867. —С.42.
27. *Там же.* —С.168.
28. *Петров М. Н.* [Рецензия] // Журн. мин-ва нар. просвещения. Ч.136. —Рец. на кн.: Надлер В. К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. —Х., 1867. —С.216, 219.
29. *Вебер Г.* Всеобщая история. —М., 1893. —Т.4. —С.235.
30. *Иловайский Д.* Очерки и рассказы из всемирной истории. —М., 1886. —С.196.

31. Колесницкий Н. Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. — М., 1977. — С.88.

32. Надлер В. К. Базельский собор и его значение. — Х., 1865; Его же. Император Оттон III и его время. — Х., 1865; *Его же*. Мифический элемент в истории. — Х., 1867; *Его же*. Русские исторические руководства и их отношение к науке всеобщей истории. — Х., 1864; *Его же*. Юстиниан и партии цирка в Византии. — Х., 1876; *Его же*. Культурная жизнь арабов в первые века геджире (622—1100) и ее выражение в поэзии и искусстве. — Х., 1869.

33. Надлер В. К. Русские исторические руководства и их отношение к науке всеобщей истории. — Х., 1864. — С.14—15.

34. Надлер В. К. Лекции по истории средних веков. — Х., 1887. — Ч.1. — С.24—25.

35. *Там же*. — С.48.

36. *Там же*. — С.13.

37. *Там же*. — С.13—14.

38. Надлер В. К. История крестовой эпохи. — Х., 1890. — С.18.

39. Заборов М. А. Папство и крестовые походы. — М., 1960.

40. Надлер В. К. Мифический элемент в истории. — Х., 1867. — С.13.

41. Надлер В. К. Меттерних и европейская реакция. — Х., 1882. — С.13.

42. Милоков П. М. Новый историк 1812 г. // Русская мысль. — 1887. — №2. — С.150.

43. Государственный архив Одесской области. Ф.45. Оп.8 (1894). Ед. хр. 16. Л.69.

44. Надлер В. К. Меттерних и европейская реакция. — Х., 1882. — С.11, 14.

45. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). — Х., 1908. — С.307;

46. Государственный архив Одесской области. Ф.45. Оп.8 (1894). Ед. хр. 16. Л.145.

47. *Там же*. Л.65, 145.